

ચેલૈયા, ખમ્મા તને ચેલૈયા, ખમ્મા તને ચેલૈયા, ખમ્મા તને

મુંબઈના પાદરે પગ દીધો છે ત્યારથી કોણ જાણે કેમ પણ મને ચેલૈયો યાદ આવ્યા કરે છે. જ્યાં જોઉં છું ત્યાં અસંખ્ય ચેલૈયા જ મને દેખાય છે. શેઠ સગાળશાનો દીકરો હતો ત્યાં સુધી ચેલૈયાને સારું હતું. ઘરે આવેલા અતિથિએ ભોજનમાં ચેલૈયાનું માથું માગ્યું. સગાં માબાપે અતિથિધર્મનું પાલન કરવા ચેલૈયાનું માથું વાઢી ખાંડણિયામાં ખાંડતાં ખાંડતાં ‘ચેલૈયા રે – ખમ્મા તને, ખમ્મા ખમ્મા’ એ કરુણરસથી ભરપૂર ગીત ગાયું. નાટક ચાલતું હોય ત્યારે ચેલૈયાના કુમળા મસ્તકમાંથી લોહીના છાંટા ઊડે અને પ્રેક્ષકોની આંખોમાંથી દડદડ આંસુ વહેતાં રહે. નાનપણમાં કચ્છમાં નવરાત્રિની રાતે ભજવાતા નાટકમાં એ દશ્ય જોતાં છાતીમાં ભરાયેલો ડૂમો હજી પણ અનુભવું છું.

પણ સગાળશાનો દીકરો ચેલૈયો નસીબદાર હતો. એના મસ્તકનું ભોજન માગનાર અતિથિ ખુદ ભગવાન જ હતા. સગાળશાની આકરી કસોટી પૂરી થઈ ત્યાર પછી ભગવાને ચેલૈયાને સજીવન કર્યો, પરંતુ મુંબઈમાં વસતા આ ચેલૈયા? એક વાર નહીં, ક્ષણે ક્ષણે પોતાનું માથું પોતે જ વધેરે છે અને સ્વહસ્તે ખાંડે છે. સજીવન થવાની તમામ સંભાવનાઓની બહાર નીકળી ચૂકેલા અસંખ્ય ચેલૈયાઓને મેં પહેલી વાર જોયા મુંબઈની લોકલ ટ્રેનોમાં.

મુશળધાર વરસાદથી ખેતરમાં નમી પડેલા પાકની જેમ ઢળેલા હજારો લોકોને પોતાના પેટમાં ભરીને દોડતી જતી વહેલ માછલી જેવી લોકલ ટ્રેનોનો અવિરત પ્રવાસ મુંબઈમાં નવાસવા આવનારને પહેલાં તો હબક ખવરાવી દે છે. ગમે તેટલી મથામણ કર્યા પછી પણ એ અનુભવ ભાષામાં વ્યક્ત કરવાનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ નીવડવાનો છે. પત્નીથી પણ વધારે પાસે આવી

જતા અજાણ્યા જાણના શ્વાસ આપણા કાનમાં કે પરસેવાથી તરબતર ગરદન પર ફૂંકાય ત્યારે એવું લાગે, જાણે ચારે દિશાનો પ્રવાસ કરીને પાછા ફરેલા થાકેલા-ભાંગેલા અશ્વોના અશ્વમેધી નિસાસા ફૂંકાઈ રહ્યા છે.

પણ મજા આવે છે. પરાંના કોઈ પણ સ્ટેશનને પોતાનું કર્યા વિના પૂર્ણપણે તટસ્થ રહીને અસંબંધની દિશામાં દોડદોડ કરતી આ ટ્રેનો વિશે અનેક રહસ્યમય સવાલો ઊઠે છે. ક્યાં જવા માગે છે આ ટ્રેનો? ક્યાંથી આવી છે? બે-ચાર કલાકનો રાત્રિમુકામ ક્યાં કરે છે આવડા વિશાળ મુંબઈ ગામમાં? ક્યાં સુધી આવી રીતે હડિયાપટી કાઢતા રહેવાનું લખાયું છે એના નસીબમાં?

મોડી રાતની ટ્રેનો જો ખાલી હોય તો ડબાઓમાં હાલકડોલક થતાં અસંખ્ય હેન્ગર્સ જોઈ હું ત્યારે ખાલીપાથી ટ્રેનનું હૈયું વલોવાતું હોય એવું લાગે છે. એવો આત્માસ થાય કે દિવસભર ટ્રેનમાં બેઠેલા કે ઊભા રહેલા હજારો પ્રવાસીઓના પડછાયા ખાલી ડબાઓમાં રાતે પણ સતત મુસાફરી કરતા રહે છે.

એક ધક્કા સાથે ટ્રેન પ્લેટફોર્મ છોડે અને અંદર પ્રવેશેલા ચેલૈયાનો સમય બહારના વિશ્વમાં નિરંતર વહેતા સમયથી કપાઈ જાય છે. કદાચ તો સમયનો એક ટુકડો સ્થિર થઈ જાય છે. બીજા ધક્કાની રાહ જોતો સમયનો એ ટુકડો સતત માથે તોળાયેલો રહે છે. નજર ફેરવું છું તો એકબીજાના આધારે ગોઠવાયેલાં શરીરો સિવાય બીજું કશું દેખાતું નથી. બધા ચહેરા જાણે ઓગળી ગયા છે. શૂન્યતામાં તાકી રહેલી આંખો અને ચહેરા પર નર્યો સૂનકાર... એક જ પ્રકારની ગતિનો લય, એ જ થાક, એ જ ગંધ, એ જ તટસ્થતા અને એકસરખી રીતે નાનાં નાનાં સુખો શોધી લેવાની તીવ્રતાથી ખદબદતો વર્તમાન...

વિષમ પરિસ્થિતિની વચ્ચે પણ આ ચેલૈયાઓ સપનાં જોવાનું ચૂકતા નથી, એ વાતની પ્રતીતિ હજી પણ ક્યારેક એમને સજીવન કરનાર કોઈ અતિથિ અવતાર લેશે એ વાતની ઝાંખી ઝાંખી શક્યતા સૂચવે છે. આ નર્યો આશાવાદ છે – પણ છે! ઘેર પહોંચ્યા પછી રાતે ઘડી-બે ઘડીની ઉભડક ઊંઘમાં તો સપનાં ક્યાંથી આવે? સપનાં તો આવે છે ટ્રેનના ધક્કા સાથે ઢળી ગયેલાં મસ્તકોની બંધ આંખોમાં. ધીરે ધીરે એક પછી એક વકરી ઊઠતી વાસના જેવાં સપનાં હું જોઈ ગયો છું ચેલૈયાની આંખોમાં. પ્લેટફોર્મ પર ઊભા હોય ત્યારે ટ્રેનમાં ઘૂસવા મળે તેવી ઈચ્છાનું સપનું. ડબામાં મહામહેનતે ઘૂસ્યા

પછી બે પગે ઊભા રહેવાની વાસના સાથે પંખા નીચે માથું ઢાળીને ઊભવાની ઝંખના ભળે. તથાસ્તુ. બેસવા માટે જરા જેટલી પણ જગ્યા મળે તો કેવું સારું! લો – મળી. અ...હા! બારી પાસે પવન આવે તેવી જગ્યા મેળવવાનું સપનું જાગ્યું અને ફળ્યું. પાછળ રહી ગયેલું સાંકડું ઘર આંખોમાં જાગે છે. એ ઘરમાં એક વેણી સુકાવા લાગી છે, પણ ધડધડ દોડતી લોકલ ટ્રેનમાં ઢળેલા ચેલૈયાના શ્વાસમાં એ વેણીની સુગંધની સ્મૃતિ ફેલાવા લાગે છે. ચેલૈયાઓની આંખોમાં અનેક અનેક સપનાંના વણજારા તંબૂ તાણવા લાગે છે.

એટલામાં તો ઊતરવાનું સ્થાન આવી રહ્યું છે. ઊભો થા ચેલૈયા... ખમ્મા, મારા ચેલૈયા, ધીરો પડતો નહીં... આગળ ધપતો રહે... સંઘર્ષ કર... ચાલુ પાઉડર અને પરસેવાની સુગંધ વચ્ચે કોઈના દ્વારા ધકેલાયેલો એવો તું, મારા ચેલૈયા... ખમ્મા, તને સાચે જ ખમ્મા...! બંદૂકમાંથી વઘૂટેલી ગોળીની જેમ વઘૂટ તું તારે અને પડ સીધો બહાર. હવે તારાં કપડાં ઠીકઠાક કર... જરા પાછળ વળીને જો... જે ટ્રેનમાંથી તું ઊતર્યો તે ટ્રેન તારી અને પ્લેટફોર્મ સાથેનો સંબંધ એક ક્ષણમાં તોડીને ગતિ પકડવા લાગી છે. ચેલૈયા, તારાં સપનાંને તણખલાંની જેમ ઉપાડીને એ ટ્રેન તો ક્યાંય ને ક્યાંય અદૃશ્ય થઈ ગઈ.

ત્યાર પછી ધાક આવી જાય એવા જીવનમાં પાછળ રહે છે બે-ત્રણ મિનિટ માટેનું નિર્જન – ના, નિર્જન નહીં, નિર્દ્રેન પ્લેટફોર્મ.

અને એ જ તો અર્થ છે તારા જીવનનો – ખમ્મા ચેલૈયા!

આટલા બધા ચેલૈયાઓની વચ્ચે હું એકલો નથી, પરંતુ એમનામાંનો એક છું એ વાત યાદ રહેશે ત્યાં સુધી સલામ કરવા ઉપર ઊઠેલો મારો હાથ મુંબઈરાણીને બાથમાં લેવા લંબાતો જ રહેશે, લંબાતો જ રહેશે અસમયની કોઈ ઊંડી ગુફા તરફ અને ચેલૈયો બીજા ચેલૈયાને સુંઘતો રહેશે.

નીરવ રાત્રિના એકાન્તમાં નીરવ રાત્રિના એકાન્તમાં નીરવ રાત્રિના એકાન્તમાં

નીરવ રાત્રિના એકાન્તની નિઃસ્તબ્ધ ક્ષણોમાં અચાનક મારી આંખ ઊઘડી જાય છે. મુલુંડમાં પાંચમા માળે આવેલા એક ફ્લેટમાં મારી આસપાસ જે કંઈ છે તે બધું જ ગાઢ અંધકારમાં ડૂબી ગયું છે. બંધ બારીના કાચમાંથી દેખાતો પાછલી રાતનો અંધકાર મારી આંખોમાં ગંડાઈ ગયો છે. ઓશીકા પર તોળાયેલાં મારાં ખુલ્લાં પોપચાંની સામે હું મને પોતાને જ જોઉં છું. આ ક્ષણે જાણે હું બહાર નથી, પણ છેક મારી અંદર ઊભો છું. મારો વર્તમાન સંકોચાય છે કે વિસ્તરે છે? ચિત્ત પર ફરતી શારડી અનેક ખડકોને વીંધી રહી છે. ધરતીમાં ઢબૂરાયેલા તેલની જેમ મારો ભૂતકાળ સપાટી પર આવી જાય છે. આ ક્ષણનો મારો વર્તમાન હવે મારા ભૂતકાળનો વર્તમાન બને છે. હું જોઈ રહું છું મને પોતાને જ. વીતી ચૂકેલા સમયના અનેક ખંડોમાં હું કેટલાય વેશ ધારણ કરીને ઊભો છું.

ત્યાં... છેક ત્યાં... વરસો પહેલાંના એક નાનકડા ગામમાં ઊભો છું. સ્મૃતિના અંતિમ છેડા પર નાનકડું ગામ આવેલું છે. ધૂળ ઉડાડતી ચાલી ગયેલી બસની પાછળ રહી ગયેલા મારા ગામનું પાદર... એ પાદર સાથે ગામને જોડતી અનેક નાની નાની શેરીઓ અને તે શેરીઓમાં દેખાતાં મારાં પગલાં...

હું મને જોઈ રહ્યો છું નીરવ રાત્રિના એકાન્તમાં.

નળિયાંવાળા ઘરમાં ચાંદરણાં પકડવાની રમત રમું છું. તાજા લીંપણની ગંધ ચારે તરફ ફેલાઈ ગઈ છે. નવરાત્રિના તહેવારમાં અંધારા ઓરડામાં

ગરબો મૂક્યો છે અને અંદર દીવો સળગે છે. ગરબાનાં અસંખ્ય કાણાંમાંથી પ્રસરતા અજવાળાના કણ મારી આંખોમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે.

દૂર ક્યાંક ઢોલ વાગે છે.

હું ત્યાં જ ઊભો છું... ચુડેલની કલ્પિત હાજરીવાળી છાણાં-લાકડાં રાખવાની ઓરડીની સામે... જેના પર ભૂતનો વાસ છે એવા એક પીપળાની નીચે હું ઊભો છું. શેરીમાં ટમટમતા ફાનસના આછા અજવાળામાં લંબાયેલી શેરીના ઓટલા પર રાતે વાર્તાઓ કહેવાય છે અને ઓરડીમાંથી ચુડેલ અને પીપળા પરથી ભૂત ચુપચાપ ઊતરી આવે છે વાર્તાઓમાં... ત્યાં બેઠેલા મારા ભાઈબંધો વધારેમાં વધારે નજીક ખસતા એકબીજાને અડોઅડ ભરાઈ જાય છે. પીઠમાંથી ભયનું લખલખું પસાર થતું રહે છે.

એક ઘરની પછીતમાં વિસ્સી ભીંતની ઢળતી સપાટી પર શરીર જાળવીને ચાલવાની રમત રમી રહ્યો છું. મારી શેરીમાં પકડદાવની રમત માંડી છે. કોઈકને પકડવા એકીશ્વાસે દોડી રહ્યો છું. હવે તો એવું લાગે છે કે મારી આગળ તો કોઈ દોડતું પણ નથી. હું કોને પકડવા દોડું છું? મારો દાવ ઉતારીને હું કોને દાવ દેવા માગું છું? નદીની રેતીમાંથી એકઠા કરેલા અલગ અલગ આકારના નાનામોટા કાંકરા ગજવામાં ભર્યા છે. દોડું છું તો કાંકરાનો અવાજ સંભળાય છે.

ત્યાં જ આકાશ ઘેરાય છે. ત્રાહિમામ્ ઉનાળાનો એક નમતો બપોર પહેલા વરસાદમાં ફેરવાઈ જાય છે. ધોધમાર વરસાદમાં નહાવા માટે દોડતો શેરીમાં જાઉં છું. શરીર પરથી પાણી વહે છે. ચામડીનાં છિદ્રોમાં ચોમાસું પ્રસરવા લાગે છે. ઉનાળાના તાપમાં સુકાયેલું મારા ગામનું તળાવ ચોમાસામાં ભરાઈ જાય છે. મેલું પાણી ધીરે ધીરે આછરતું જાય છે. પ્રતિબિંબો સ્પષ્ટ થાય છે. હિલોળા લેતા તળાવમાં ડૂબી ચૂકેલા ખાલીપણામાં અનેક ટિટોડીના અવાજના પડઘા ઊઠે છે.

મારા એ સમયના નાયકો મારી આંખ સામેથી પસાર થવા લાગે છે. મારી અંદર મેળો ભરાયો છે. ચગડોળ ચાલે છે. ક્યાંક ડુગડુગી વાગે છે. રામદેવપીરના ઘોડા માથે ધજા ફરકે છે. મેળામાં વેચાતાં પિત્તળનાં વાસણો પર અનેક ચહેરા ચમકે છે. શિયાળાની રાતોમાં સળગાવેલા તાપણામાં અરધા સળગેલાં લાકડાંના ધુમાડાથી આખી ઓસરી ભરાઈ ગઈ છે. ધીમી

ધીમી આગ જલે છે. લાકડાના ગઠ્ઠાનો ધુમાડો અને સળગતી આગ મારી સ્મૃતિઓને ઘેરી વળે છે.

ત્યાં જ સ્મૃતિની અરધી ઉઘાડેલી બારીની આડશમાં સંતાયેલો એક કુમળો ચહેરો દેખાઈ જાય છે. બચપણની રમતોમાં જેની સાથે નામ વિનાનો સંબંધ બાંધ્યો હશે એ ચહેરો... એની આંખમાં નાજુક પ્રશ્ન છે અને તે પ્રશ્નનો કોઈ ઉત્તર નથી.

પછી તો પડછાયા... માત્ર પડછાયા...

જ્યાં કદીક રામલીલા થતી, જ્યાં ભવૈયા ભૂંગળ વગાડતા, જ્યાં નાટકો ભજવાતાં તે ચોકમાં એ બધા જ પડછાયા ફરી રહ્યા છે – એકબીજામાં અટવાતા, એકબીજામાંથી બહાર નીકળતા પડછાયા...

પાછલી રાતની નીરવ પળોમાં આખું જગત ગાઢ નિદ્રામાં ડૂબી ગયું છે ત્યારે હું ઉઘાડી આંખે જાગી રહ્યો છું. હું જાગું છું વીતી ગયેલા સમયને ફરી જીવવાની ઈચ્છા સાથે. આંગળીઓનાં ટેરવાંમાં સ્પર્શની ઝંખના જાગી છે. એક સમયે મારા માટે અદ્ભુત સ્વપ્નીલ જગત સર્જનાર મારાં પ્રિયજનોને સ્પર્શ કરવા હું હાથ લંબાવું છું. એ લોકો સાથે વાતો કરવા માગું છું, એમની સાથે જૂના દિવસો ફરીથી જીવવા માગું છું, પરંતુ મને ખબર છે કે એ લોકો હવે મારા વિશ્વમાંથી બહાર નીકળીને ક્યાંક ચાલ્યા ગયા છે. મારી આંખો સામે સ્પષ્ટપણે દેખાય છે, છતાં એ લોકો હવે નથી. સ્મૃતિના સમયના આભાસમાં ચળકી રહેલા એ બધા ચહેરા પર ધીરે ધીરે પડદો પડવા લાગે છે અને બધા ફરીથી દૂર ખસવા લાગ્યા છે. છેવટે કશું જ બાકી રહેતું નથી. બાકી રહે છે થોડી ખાલી જગ્યાઓ અને ધૂંધળા થઈ ગયેલા અવાજો... ઠરી જવા આવેલા તાપણામાંથી ઊઠતા ધુમાડામાં આછરતા જતા પડછાયા...

સતત ઢોલ વગાડતો હતો એ ઢોલી પણ બીજી શેરીમાં અને ત્યાંથી ત્રીજી-ચોથી શેરીમાં ચાલ્યો ગયો છે.

એક સમયે હું ખરેખર ત્યાં હતો. એ બધી જ ઘટનાઓ, બધાં જ સ્થળો અને એ બધી જ વ્યક્તિઓની વચ્ચે અને આસપાસ... ખેતરોની વાડ પર ઊગેલા વેલાઓ પર ખીલેલાં જંગલી ફૂલોની સુગંધની જેમ મારા ચિત્તના કોઈ એક ખૂણે તે બધું જ હજી પણ મઘમઘે છે. આ સત્યનો અહેસાસ આ નિઃસ્તબ્ધ રાત્રિના વર્તમાનની એકલતાને છલોછલ ભરી દે છે.

ઊભો થાઉં છું. બારી ઉઘાડું છું. આ અજાણ્યા મહાનગર મુંબઈના આકાશમાં કોઈ જગ્યાએ પાછલી રાતનો ચંદ્ર આથમી રહ્યો છે. મને વિચાર આવે છે – ખોબા જેવડું મારું ગામ આ ક્ષણે પણ ક્યાંક અસ્તિત્વ ધરાવે છે. આ પૃથ્વી પર જ એ ગામ ક્યાંક હયાત છે. માત્ર મારી આંખો સામેથી અદૃશ્ય થઈ ગયું છે.

હું હજી પણ ત્યાં જ રહેતો હોત તો પણ કદાચ એ ગામ મારા માટે અદૃશ્ય જ થઈ ગયું હોત. કારણ કે –

કારણ કે સમય ક્યાં કોઈને કે કશાયને જેવું હોય છે તેવું રહેવા દે છે?

ક્યાં છે હસ્તિનાપુર?

ક્યાં છે હસ્તિનાપુર?

ક્યાં છે હસ્તિનાપુર?

કેટલાંક સ્થળોમાંથી આપણે સતત ભૂતકાળને શોધવા મથીએ છીએ. એનું વર્તમાન રૂપ સહેલાઈથી સ્વીકારી શકતા નથી. આવાં સ્થળોનાં નામની સાથે જ સ્મૃતિ અને સંસ્કારમાં જડાયેલું એક રૂપ મનમાં જાગે છે.

હસ્તિનાપુર જવાનો પ્રસંગ ઊભો થયો હતો. દિલ્હીથી મેરઠ અને મેરઠથી હસ્તિનાપુર બસમાં કરેલા પ્રવાસ દરમિયાન મારું ચિત્ત વર્તમાનમાંથી મહાભારતકાળમાં સરી પડ્યું હતું. વચ્ચે પસાર થયેલા યુગો વ્યક્તિઓની જેમ સ્થળોના પણ ચહેરા બદલી નાખે છે એ સત્ય સહેલાઈથી સ્વીકારી શકાતું નથી. એથી જ કારણ વિનાની અપેક્ષા જાગે છે. હસ્તિનાપુર પહોંચતાં જ મહાભારતનાં બધાં પાત્રોને મળી શકીશ એવી બાળસહજ ઝંખના મને મજાક લાગી નહોતી. હું જાણે એવી અપેક્ષા સાથે જ પ્રવાસ કરી રહ્યો હતો. બહાર પસાર થતા રસ્તા પર ધૂળ ઊડતી હતી. મને લાગ્યું કે એ 1989ના ઉનાળુ બપોરે ઊડતી ધૂળ નહોતી, પરંતુ મહાભારતના સમયમાં દોડતા અશ્વો, રથ, હસ્તીઓની ગતિને કારણે રાજમાર્ગો પર ઊડે છે. એ કલ્પના પણ મને બાલિશ લાગી નહોતી. બસમાંથી ઊતરીને હું સીધો સહદેવને મળવા માગતો હતો. મારે એને ઘણા સવાલ પૂછવા હતા. એને પૂછું તો જ એ જવાબ આપી શકે – એને પૂછીએ નહીં તો જ એ અતિજ્ઞાનની પીડાથી પીડાયને? માટે એને પૂછી જ લઈશ.

બસ મેરઠ શહેરમાંથી બહાર નીકળી પછી તરત જ ગ્રામીણ પ્રદેશ શરૂ થઈ ગયો. તૂટેલી સડકની બંને બાજુ નાનાં નાનાં ગામડાં પસાર થતાં હતાં. ખેતરો ફળદ્રુપ લાગ્યાં. બળદની જગ્યાએ પાડા ગાડાં ખેંચતા હતા. શેરડીનો

મબલક પાક ઊગ્યો હતો. અનાજ લણાઈ ગયું હતું અને હજી ખળામાં પડ્યું હતું. ખેતરોથી બજાર સુધી અનાજની યાત્રા શરૂ થઈ ગઈ હશે.

એક ગામ આવ્યું. એના ચોકમાં કોઈ પ્રસંગ નિમિત્તે સરઘસ નીકળ્યું હતું. લવ-કુશ, રામસીતા-લક્ષ્મણ અને હનુમાન, સફેદ દાઢીવાળા ઋષિઓ, અંબામા વગેરેના વેશ ધારણ કરેલાં છોકરાં ખુલ્લી જીપ અને ખટારામાં પસાર થયાં. વચ્ચે વચ્ચે બેન્ડ પાર્ટીઓ અને દરેક બેન્ડ પાર્ટીમાં હાથમાં માઈક પકડી ફિલ્મી ગીતો ગાઈ રહેલા મુકેશો, રફીઓ અને કિશોરકુમારો...

થાપેલાં છાણાંથી ભરચક ભીંતો પસાર થઈ ગઈ. શેરડીમાંથી ગોળ બનતો હશે એની સુગંધ હવાની સાથે નાક પર અથડાઈ અને ફરી ઉત્તર પ્રદેશની ખખડધજ બસની પેટ્રોલી ગંધ અને સડકની આસપાસ ખેતરો.

બસ કોઈ ગામમાં પ્રવેશી. અચાનક કોઈ બોલી ઊઠ્યું - હસ્તિનાપુર...

હું ચમકી ગયો. મેં પૂછ્યું : ક્યાં છે હસ્તિનાપુર ?

મારી સાથે સતત પ્રવાસ કરતા સમયે જાણે હાથ લંબાવ્યો અને કહ્યું: બારીમાંથી બહાર દેખાય છે એ જ છે હસ્તિનાપુર.

એ હસ્તિનાપુર ક્યાં હતું? એ તો ભારતના કોઈ પણ પ્રદેશનું હોઈ શકે એવું નાનકડું ગામડું હતું. કાચાં મકાનોની ભીંતો પર કોઈ 'સિંઘ'ને મત આપવાની ભલામણ કરતું લખાણ વંચાયું. ગામેગામ જોવા મળતી 'જખ્મેરુઝ' કે 'બૈદનાથ' જેવી જાહેરખબરો અહીં પણ હતી. પાનના છૂટાછવાયા ગલ્લા, હોટેલની બહાર મૂકેલા પતરાના પીપમાંથી ટપકતું પાણી પીવાનો પ્રયત્ન કરતો કાગડો, ગાડામાંથી છોડેલા પાડાની આમતેમ ફંગોળાતી પૂંછડી, ઓટલા પર બપોરની ઊંઘ ખેંચતો વૃદ્ધ, પૂરા થઈ ગયેલા કોઈ ઉત્સવની નિશાની જેવા કાગળના વાવટા, છાણ ઉપાડવા બહાર આવેલી અને પછી પસાર થતી બસને જોવા ઊભી રહી ગયેલી દુપટ્ટા વિનાના પંજાબી પોશાકમાં સજ્જ પ્રૌઢા અને સેક્સક્યોર માટે ભીંત પર લખેલી મેરઠના કોઈ દાક્તરની જાહેરાત...

ક્યાં છે હસ્તિનાપુર ?

મને બોર્ડ બતાવવામાં આવ્યું. બોર્ડ પર લખ્યું હતું - હસ્તિનાપુર... બસ - આ જ એકમાત્ર સાબિતી? હું એ બોર્ડ ચોરી જાઉં અને મુંબઈમાં ખોડી દઉં તો મુંબઈ પણ હસ્તિનાપુર બની જાય ?

પેસેન્જરો બસમાંથી ઊતર્યા. હું ખાલી થઈ રહેલી બસની બારી પાસે બેસી

રહ્યો. ગામના પાદરની ધૂળમાં અસંખ્ય પગલાંની છાપ દેખાઈ. આ પગલાં વર્તમાનનાં છે કે ભૂતકાળનાં, સહદેવજી?

મારે પણ બસમાંથી ઊતરવું પડ્યું. સામે એક માણસ ઊભો હતો. એના મોઢા પર અસંખ્ય કરચલીઓ હતી. મેં નક્કી કર્યું કે આ જ છે મારો સહદેવ છે. મેં એ 'સહદેવ'ને પૂછ્યું: ઘરમાં કેમ છે બધાં? એણે જવાબ ન આપ્યો. મારો પ્રશ્ન વર્તમાનને લગતો હતો, છતાં એ મૂંગો રહ્યો. એ સહદેવ જ છે એ વાતની ખાતરી કરવા મેં એને ભવિષ્યને સ્પર્શતો સવાલ પૂછ્યો: આ બસ આગળ જશે? સહદેવે ના પાડી. પ્રશ્ન: ક્યાં જશે ખરી? એણે હા પાડી. મેં છેલ્લો સવાલ પૂછ્યો: કહાં જાએગી યહ બસ? સહદેવે એની ખાલી આંખો મારી સામે સ્થિર કરી, પછી એટલું જ ભવિષ્યકથન કર્યું: વાપસ મેરઠ.

બાજુની દુકાનમાં ઘણા દિવસ પહેલાં બનાવી રાખેલી મીઠાઈ પર માખીઓ બણબણતી હતી અને હલવાઈ ઝોકાં ખાતો હતો. ભીની જમીન પર કાળું કૂતરું લાંબું થઈને સૂતું હતું. કોઈએ વણમાગી માહિતી આપી: ગામમાં બે-ત્રણ મોટાં દેરાસર અને બીજાં નાનાં શિવાલય આવેલાં છે.

ગાડામાંથી છોડી નાખેલો પાડો સમયને વાગોળે છે. બીજા પાડાના નાકમાં પરોવેલી દોરી સરખી બાંધવા માલિક મથે છે અને પીડાથી ત્રસ્ત પાડો ચારે પગે ઊછળે છે. તડકામાં કાળો રંગ વલોવાય છે. થોડા લોકો હસ્તિનાપુર છોડવા તત્પર હોય એમ ઊભા છે. બસનો કન્ડક્ટર એમને બોલાવે છે,

હસ્તિનાપુર એમ છૂટતું નથી એ વાત કોણ સમજાવે તે ભોળિયા લોકોને?

હાથીઓની ચિંઘાડોથી દિશાઓ ફાટે છે. સો કૌરવોના ખડખડાટ હાસ્ય જેવા તડકાની વચ્ચે પાંચ પાંડવો જેવી સાંજ ઢળે છે. સાંજની હવામાં દ્રૌપદીનો નમણો સ્પર્શ અનુભવાય છે. નદીનો આભાસ ઊભો કરતો લાંબો પટ દેખાય છે. આછું અજવાળું છે. વચ્ચે લીલી વનસ્પતિ લહેરાય છે. કોઈએ નવી જાણકારી આપી: હસ્તિનાપુરમાં ગંગા જમીનની અંદર થઈને વહે છે.

રણભૂમિનો આભાસ થાય છે. બધું જ ખતમ થઈ ચૂક્યું છે. સૂર્ય આથમી ગયો છે. સામસામે ગોઠવાયેલી સેનાઓ આખા દિવસના ભીષણ યુદ્ધ પછી છાવણીઓમાં ચાલી ગઈ છે. સૈનિકો એમના જખમો ચાટે છે. કાળદેવતાનું ગૌરવ કરતી નરી ક્ષુબ્ધતા છે. હસ્તિનાપુરના વર્તમાનમાં ભૂતકાળની એક સાંજ ઢળે છે અને ફરી વર્તમાનમાં ઊઘડે છે. સીમમાંથી પાછી ફરેલી ગાયોની

ઘંટડીઓના રણકારની સાથે ગોધૂલિવેળા ઝબૂકે છે. સાંજના અજવાળા માથે લુપ્તગંગાનું ધુમ્મસ લટકે છે. કૂવામાંથી ખેંચાતું પાણી ફૂંડીમાં ઠલવાય છે એનો એકધારો અવાજ અને મોટાં પાંદડાંવાળાં ઊંચાં વૃક્ષો પર ચહેકાટ કરતાં પક્ષીઓની વચ્ચે એક સ્થળનો જાનપદી ચહેરો મારી સામે ઊઘડે છે.

હું ફરી ભ્રમમાં સરી પડું તે પહેલાં અસંખ્ય કરચલીવાળા ચહેરાવાળો સહદેવ સામેની પગદંડી પરથી ચાલતો આવતો દેખાય છે. એના હાથમાં બોર્ડ છે અને બોર્ડ પર લખ્યું છે: હસ્તિનાપુર.

બીજે દિવસે રવિવાર હતો. હું હસ્તિનાપુરમાં સવારે સવાનવે પાનના ગલ્લે ઊભો હતો. એવામાં આગલી સાંજે મળેલો સહદેવ હાંફળોફાંફળો પાનવાળા પાસે આવ્યો. બોલ્યો: જલદી કર, અર્જુન... ટી.વી. પર મહાભારત કા ટેમ હો ગયા હૈ...

હવે ચારે તરફ વ્યાપ્ત 'મહાભારત'નો બોલકો 'સમય' ખડખડાટ હસવા લાગ્યો અને મને લાંબાણપૂર્વક સમજાવવા લાગ્યો કે -

- પણ હું તો અબૂઘ! સમયને સાંભળતો નથી અને શોધ્યા કરું છું હસ્તિનાપુરને!

મારી બેફામ માશૂક તું મારી બેફામ માશૂક તું મારી બેફામ માશૂક તું

તું એવી માશૂક છે, જેને હું ચાહી શકતો નથી અને છોડી પણ શકતો નથી. આ અભિશાપ છે કે વરદાન, અલી? આમ તો હું તારી કને આવ્યો, પણ તુંયે મારી નજીક આવી. એવું નથી કે મને તારા વિશે ખબર જ નહોતી. દૂરથી તો ઘણીયે વાર મેં તને જોઈ હતી, પરંતુ હવે પ્રશ્ન તને ચાહવાનો અને એ રીતે તને પામવાનો છે. વહેલી સવારના આછા ઠંડા પવનની સાક્ષીએ હું પહેલી વાર તને સ્પર્શ્યો એ ક્ષણે જ તને પૂરેપૂરી પામવાની વાસના મારી છેક અંદરથી જાગી હતી અને બરાબર એ જ ક્ષણે અંદરથી ઊબકો પણ ઊછળ્યો હતો.

હે નઠારા સાકી જેવી! તું મારી સામે ટીપેટીપે મદિરા ઢોળતી રહે છે અને એક ટીપું પણ ચાટવા દેતી નથી. તારા મયકદામાં આવવા માટે તેં જ આમંત્રણ આપ્યું હતું. તેં જ મને કહ્યું હતું કે કોઈ નહીં હોય ત્યાં, બસ હું, તું અને મદિરાના ઘડા... એવું જ છે, આ ક્ષણે તારા મયકદામાં જાણે કોઈ જ નથી. તેં બધાને એકબીજાથી અદૃશ્ય રાખ્યા છે. એમને પણ એવું લાગતું હશે કે તેં એમને એકલાને જ નિમંત્ર્યા છે. દર એક જણ પોતાને એકલો જ માને છે કારણ કે બીજાઓની ઉપસ્થિતિને તેં તારી માયાથી ઢાંકી રાખી છે. ટટળાવે છે કેમ? (અ)મારી આંખો સામે જ વિલંબિત લયમાં મદિરાનું બુંદેબુંદ અસંખ્ય તેજકિરણોમાં ઝિલમિલ ઝિલમિલ થાય છે. તું તરસ્યા રાખે છે, છતાં આ તે કેવો નશો છવાયો છે મારી ભીતર, હે મહામાયા?

જા, નથી બોલતો તારી સાથે...! પીઠ ફેરવી લઉં. પરંતુ જોઉં કઈ તરફ? તું તો દરેક જગ્યાએ હાજર છે. હું આંખ બંધ કરું એ તકનો લાભ લેવા માટે

જ જાણે તું તત્પર હોય છે. મને ખબર છે, એક વાર મેં ભૂલથી જરા આંખ મીંચી હતી તે ક્ષણે જ મારી અંદર બેઠેલી તું ક્ષણાર્ધમાં જ કાંચળી ઉતારી નગ્ન ઊભી થઈ ગઈ હતી... તારી ફેણ મારી છાતીમાં ડોલવા લાગી હતી. લબકારા મારતી તારી સહસ્ર જિહ્વાઓ ધોરી નસોમાં થઈને મારા લોહીને ચાટવા લાગી હતી. મેં આંખ ઉઘાડી તો તું બહાર પણ તડકામાં ઊડતા રજકણોની જેમ સર્વત્ર ધીરું ધીરું ઝિલમિલાતી હતી.

બોલાવતી નહીં મને! તારું કશુંયે મને ગમતું નથી. આમ મદહોશ થઈને, છાતી ફેલાવીને, દરિયાકાંઠે બેફામ ચત્તીપાટ પડી છે એનું તને કંઈ ભાન છે કે નહીં? કિનારે કીડિયારાની જેમ ઊભરાતા લોકો તને જોઈ રહ્યા છે. ફટાફટ બારીઓ ઉઘાડીને તારી સામે તાકી રહ્યા છે. ટ્રેનો ભરીને ઠલવાયા છે એ સૌ દેશ-દેશાવરથી આવ્યા છે. પોતાના ગામનાં ઘરોના દરવાજા ખુલ્લાફટાસ મૂકીને તને મળવા માટે અહીં આવી ચઢ્યા છે લોકો. તું આ રીતે ચત્તીપાટ સૂતી છે એ સમાચાર ચારેકોર પ્રસરી ગયા છે. હવે આ વિશ્વમાં કોઈ કોઈની રાહ નહીં જુએ. સાથે નીકળવાના કોલ આપ્યા હશે તોય રોકાયા વિના દોડવા લાગશે. ભીંસાઈ જશે, હડદોલા ખાશે, પાંસળીઓના ચૂરા થઈ જાય તેવી ભીડમાં ચગદાશે, હાંફશે, લટકતા આવશે, એક પગે ઊભા હશે... પણ આવશે એ વાત નક્કી! અરે આવી ચૂક્યા છે! વર્ષોથી, યુગોથી, આવી ચઢ્યા છે અને આ ક્ષણે પણ કંઈ કેટલાય બાકી રહી જતા હોય તેમ ઠલવાયા જ કરે છે. એ બધાં આવ્યા છે – દરિયાકાંઠે મદહોશ સૂતેલી તને જોવા... એ બધા એકબીજાને ભીંસે છે અને તું નિર્લજ્જ એમ સૂતી છે, જાણે –

તું ક્ષણેક્ષણે નવાં રૂપો ધારણ કરે છે. એ તારો શોખ નથી, પરંતુ તારો વિષાદ છે, વેદના છે તારી. તેં પોતે જ એક વાર મને કાનમાં કહ્યું હતું કે તું હંમેશાં રજસ્વલા હોય છે અને ભરદરબારમાં તારાં વસ્ત્રો ખેંચવામાં આવી રહ્યાં છે. પછી તું મૌન બની ગઈ હતી. એક જ પળ માટે ઊઘડેલી તારી પ્રામાણિક વાણીમાં અથાક વેદના હતી. મેં તને પૂછ્યું તોય તેં મને કદાપિ એ કહ્યું નહીં કે તને કોઈ ચીર પૂરે છે કે તેં પોતે જ યુગો સુધી ચાલે એટલાં ચીર તારાં શરીર પર ધારણ કરી રાખ્યાં છે? કોઈ તારું વસ્ત્ર ખેંચે છે, તું ગોળ ફરે છે અને નવું વસ્ત્ર તારા પર આવે છે. એથી જ કદાચ એવું લાગે છે કે પળેપળે તું નવું રૂપ ધારણ કરે છે. કદાચ એ તારો ફૂલફટાક શોખ નથી, તારી મજબૂરી પણ હોય, મારી મુંબઈરાણી!